

DANIEL KALINOWSKI
Instytut Polonistyki
Akademia Pomorska w Słupsku

ODRA – RZEKA ŻYCZEŃ¹

Słowa kluczowe: Odra, motyw rzeki w literaturze polskiej, antropologia literatury, geopoetyka

Keywords: the Oder, theme of river in Polish literature, anthropology of literature, geopoetics

Odra jako temat literatury polskiej nie cieszyła się tak dużym zainteresowaniem wśród twórców i literaturoznawców jak królowa polskich rzek – Wisła. Wśród badaczy literatury ten fakt został zauważony już kilkakrotnie, lecz niemal od razu zaznaczają oni zmianę takiego stanu rzeczy po 1945 roku². Tymczasem warto mieć świadomość, że zanim Odra stała się symbolem w ideologiczno-politycznym dyskursie po II wojnie światowej, dużo wcześniej pojawiała się na kartach literatury polskiej w różnorodnych kontekstach znaczeniowych. W realizacjach literackich, nie zaś tylko kronikarskich, zaznaczyła się już w czasie romantyzmu, w kilku utworach zaistniała w dwudziestoleciu międzywojennym, aby najbujniej zmanifestować się w piśmiennictwie współczesnym. Odra w zależności od sytuacji politycznej i kulturowej Polaków, wedle życzeń zewnętrznych decydentów albo autonomicznych decyzji literatów, przybierała określoną postać artystyczną, niosąc ze sobą treści ponadgeograficzne czy ponadobyczajowe...

Rozważanie motywu Odry w literaturze polskiej może się odbywać z różnych perspektyw. Uzależnione jest to od czynników geograficzno-kulturowych. Może być to bowiem znak kulturowy dla Śląska czeskiego, Górnego Śląska, Dolnego

¹ Artykuł powstał w ramach projektu „Regionalizm w badaniach literackich: tradycja i nowe orientacje” finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/B/HS2/01132.

² Adolf Dygacz, *Rzeka Odra w polskiej pieśni ludowej. Studium folklorystyczne* (Katowice: Rada Naczelna Towarzystwa Rozwoju Ziemi Zachodnich, 1966); Zbyszko Bednorz, *Słowo w stronę rzeki* (Opole: Instytut Śląski, 1968); Dorota Simonides, „Odra – folklor – pogranicze kultur”, *Rzeki*, vol. 1 (1992): 83-103; Stanisław Srokowski, „Oswajanie krajobrazu”, *Śląsk*, no. 12 (1997): 10-13; Krystyna Heska-Kwaśniewicz, „Święta rzeka Ślązaków”, *Śląsk*, no. 12 (1997): 38-40.

Śląska, dzisiejszej Ziemi Lubuskiej, czy Pomorza Zachodniego³. Każda z tych perspektyw wywołuje odmienne problemy historyczne, mentalnościowe czy językowe. Odra opisywana w języku polskim będzie przecież przywoływać inne sfery znaczeniowe, aniżeli z perspektywy odmiennych grup narodowych: Czechów, Niemców lub Łużyczan. Zróznicowanie istnieje także w ujęciach kultury polskiej, kiedy do głosu dochodzą grupy regionalne: Ślązacy (z różnymi tożsamościami), przesiedleńcy z kresów wschodnich żyjący w dzisiejszym województwie zielonogórskim czy wreszcie osadnicy zamieszkujący Pomorze szczecińskie. W jeszcze innym wymiarze badań literackich nad Odrą także można osiągnąć odmienne efekty poznawcze w zależności od wyboru metodologii pracy z tekstem. Oto Odra inaczej objawi się badaczowi w klasycznych charakterystykach tematu, a odrębnie w dyskursie komparatystycznym na podstawie utworów różnych autorów. Kiedy zastosować nowsze, bardzo obecnie produktywne narzędzia kulturowej teorii literatury – geopoetyki i geografii wyobrażonej, także i tutaj odkrywają się nowe przestrzenie semantyczne⁴. W konkluzji wymienianych możliwości interpretacyjnych Odra istnieje jako rzeka organizująca wyobrażenie zbiorową Polaków, przynosząc ze sobą z jednej strony formy wyobrażenia tego, co rodzime, swojskie czy emocjonalnie bliskie, z drugiej zaś reprezentacje obcości, odmienności i granicy⁵.

Nawiązując do literaturoznawstwa zorientowanego spącjalnie i nie odzeganując się od tematu, pragnę dotknąć problematyki przewijania się obrazu Odry w literaturze polskiej do 1945 roku. Stawiam tutaj tak wyraźną cezurę czasową,

³ Charakterystyki tematu rzecznoego w literaturze polskiej dokonuje Jacek Kolbuszewski, „Motyw rzeki w myśleniu symbolicznym i literaturze”, *Rzeki. Kultura, Cywilizacja, Historia*, vol. 1 (1992): 39-61.

⁴ Vide najważniejsze opracowania: Ryszard Nycz, „Wprowadzenie”, in *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, ed. Michał Paweł Markowski, Ryszard Nycz (Kraków: Universitas, 2010); Ryszard Nycz, „Możliwa historia literatury”, in *Na pograniczach literatury*, ed. Jarosław Fazan, Krzysztof Zajas (Kraków: Universitas, 2012); Elżbieta Rybicka, „Powrót lokalności (o geograficznych korzeniach kultury lat ostatnich)”, in *Recepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, ed. Mikołaj Madurowicz (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007); Małgorzata Czermińska, „Miejsca autobiograficzne. Propozycje w ramach geopoetyki”, *Teksty Drugie*, no. 5 (2011): 183-200; Edward Kasperski, „Geopoetyka. Ku nowej poetyce przestrzeni – pierwszy krok w chmurach”, in *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*, ed. Daniel Kalinowski, Małgorzata Mikołajczak, Adela Kuik-Kalinowska (Kraków: Universitas, 2014), 21-40; Elżbieta Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich* (Kraków: Universitas, 2014).

⁵ Za najbardziej cenną propozycję w tym nurcie badań, choć w gruncie rzeczy nie do końca literaturoznawczą, uważam pracę zbiorową Karl Schlögel, Beata Halicka, ed., *Odra – Oder. Panorama europejskiej rzeki* (Skórczyn: Wydawnictwo Instytutowe, 2008) i zawarte w niej artykuły: Karl Schlögel, „Odra – przemyślenia na temat miejsca pewnej europejskiej rzeki w historii kultury”, 19-40; Beata Halicka, „«Mój dom nad Odrą» – wspomnienia osadników Nadodrza na rozdrożu rzeczywistości i propagandy”, 225-242. Jedynym ściśle literaturoznawczym artykułem w tym zbiorze jest tekst: Andrzej Zawada, „Literacki portret z Odrą w tle”, 261-270.

ponieważ dla reprezentacji tej rzeki w tradycji polskiej następuje zasadnicza zmiana ilościowa i jakościowa, która wywołuje jej obrazy w ujęciu propagandowym, mitycznym, prywatnym i wyobraźniowym po II wojnie światowej. Aby ten właśnie aspekt omówić, należy jednak przedsięwziąć szereg tak rozlicznych lektur i przeanalizować tak wiele kontekstów, iż zdecydowanie wykracza to poza poniższy tekst⁶.

Odra romantyczna

Odra jako rzeka niosąca znaczenia historiozoficzne i kulturowe zjawiała się w literaturze polskiej dopiero w czasach romantyzmu. Była co prawda wcześniej obecna we wzmiankach kronikarskich Anonima zw. Gallem, Wincentego Kadłubka czy Jana Długosza, lecz istniała raczej w znaczeniu geograficznym, aniżeli mitotwórczym⁷. Jedyny z tradycji staropolskiej bardziej literacko-mitotwórczy znak Odry wiąże się z dwuwersem z *Pieśni nowej o szczęśliwej potrzebie pod Byczyną* Joachima Bielskiego (1588), który brzmi: „A dokąd Odra do morza popłynie / sława Zamoycki twoja nie zaginie”⁸. Owo przesłanie bardziej dotyczy kultu pamięci o bohaterze-patriocie aniżeli samej rzeki. Inne czynniki, związane z renesansowo-barokową tendencją do objawiania kulturowej erudycji, która służy słownej ornamentacji tekstów panegirycznych, odnaleźć można w *Pochwale Śląska* Pankracego Vulturinusa oraz *Descriptio Vratislavie* Bartłomieja Steina⁹. Odra istnieje w tych tekstach głównie jako kolejny element obrazu bogactwa i dostojności śląskiego krajobrazu.

Choć można było w staropolskim postrzeganiu Odry widzieć oznaczenie granic polskich dziedzin terytorialnych, to z ideologicznych powodów za krańce polskiej państwowości służyło wybrzeże Morza Bałtyckiego, a czasami nawet rzeka Łaba. Taka sytuacja utrzymywała się w tradycji polskiej aż do czasów oświecenia i prac

⁶ Za materiał analizy może posłużyć antologia: Ryszard Sławczyński, ed., *Kiedy ty mówisz Odra. Wiersze z motywem rzeki* (Wrocław: Klub Muzyki i Literatury, 2006). Natomiast za jedno z ciekawszych ujęć interpretacyjnych: Małgorzata Zduniak-Wiktorowicz, „«Podajemy komunikat o stanie Odry...»». Nowa literatura polska znad rzeki”, in *Urzeczenie. Locje literatury i wyobraźni*, ed. Mariusz Jochemczyk, Miłosz Piotrowiak (Katowice: Wydawnictwo UŚ, 2014), 337-358.

⁷ Patrz wzmianki o Odrze we wspomnianych kronikach: Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, trans. Roman Grodecki, ed. Marian Plezia (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968), 144; Jan Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ed. Jan Dąbrowski, trans. Wanda Semkiewicz-Zarembina, vol. 1-2 (Warszawa: PWN, 1961), 101-102, 115-119, 170, 171, 174.

⁸ Jan Czubek, ed., *Joachima Bielskiego „Pieśń nowa o szczęśliwej potrzebie pod Byczyną” i Bartosza Paprockiego „Odpowiedź”* (Kraków: Akademia Umiejętności, 1910), 18.

⁹ Joanna Rostropowicz, „Pankracego Vulturinusa *Pochwała Śląska*”, in *Tradycje kultury antycznej na Śląsku*, ed. Joanna Rostropowicz (Opole: Uniwersytet Opolski, 1997), 95-125 oraz w tymże zbiorze artykuł Marka Krajewskiego „Uwagi językowe do *Descriptio Vratislavie* Bartłomieja Steina”, 205-225.

Hugona Kołłątaja¹⁰, Adama Naruszewicza¹¹ oraz Jana Potockiego¹². W przypadku pierwszego jego *Uwagi nad teraźniejszym położeniem...* wskazują, że Odra i żywioł słowiański nad nią mieszkający skutecznie rozdziela księstwa niemieckie od Prus, u drugiego zaś w jego *Historii narodu polskiego*, którą wydawano w latach 1780–1786, znaleźć można wzmianki o zasięgu kulturowym Słowiańszczyzny na zachód poza Odrę. Godny uwagi jest zwłaszcza drugi tom *Historii*, w którym Naruszewicz zamieścił rozważania dotyczące życia duchowego dawnych Słowian, które pozyskał z opracowań niemieckich. Dla zarysowania sytuacji politycznej Słowian północnozachodnich Odra stawała się główną rzeką, rodzajem osi, wokół której skupiały się rozliczne plemiona władające lasami, mokradłami i nieużytkami całego Pomorza i Meklemburgii. Słowiańszczyzna północno-zachodnia zjawiała się również wśród prac historycznych powstających dzięki lekturom oraz własnym podróżom Jana Potockiego. Jego *Podróż do Dolnej Saksonii* pozwoliła mu na zakreslenie zachodniej ściany słowiańskiej ekspansji w Europie, która zatrzymała się dużo dalej aniżeli na Odrze. Badacz mógł poza tym naocznie sprawdzić przykłady pradawnych kultur słowiańskich (mogily, wykopaliska, artefakty z czasów przedchrześcijańskich), a tym samym mieć materialny dowód bytności Słowian na przestrzeni od Odry do Łaby.

Kolejni badacze-historycy zaczynają łączyć geograficzną przestrzeń nadodrzańską z myśleniem mitycznym, które już w realizacjach artystycznych stanie się elementem wizji historiozoficznej, terytorium łączącym przestrzeń południowego wybrzeża Bałtyku ze starożytną chwałą Słowian. Przygotowywał takie podejście w pracach historycznych Joachim Lelewel, podkreślając dynamizm stosunków etnicznych na linii przebiegu Odry i dostrzegając wielowiekowe ścieranie się kultury ludów germańskich (Goci, Normanowie) z żywiołami słowiańskimi (Wendowie, Obodryci, Lechici)¹³. Z perspektywy obiektywizmu Lelewela-historyka utrata Bałtyku przez Lechitów już się kiedyś dokonała i przyniosła niepowetowane straty, lecz dla Lelewela-patrioty polskiego wiek dziewiętnasty mógł przynieść Słowiańszczyźnie wielkie, zasadnicze zmiany, które rozgrywałyby się nie tylko nad Wisłą, Niemnem czy Dniestrem, lecz również nad Odrą¹⁴.

¹⁰ Hugo Kołłątaj, *Uwagi nad teraźniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, którą od pokoju tylżyckiego zaczęto zwać Księstwem Warszawskim* (Lipsk, 1808), 3-4.

¹¹ Adam Naruszewicz, *Historia narodu polskiego* (Lipsk: Breitkopf, Haertel, 1836), vol. 1, 45-46, 186-187; vol. 2, 117-124; vol. 3, 224, 233, 389-399.

¹² Jan Potocki swoje prace historyczne, etnograficzne i archeologiczne wydawał w latach 1789–1815. *Podróż do Saksonii* odbył w 1794 roku. Vide Jan Potocki, *Podróże*, ed. Leszek Kukulski, trans. Józef Modrzejewski (Warszawa: Czytelnik, 1959), 245-269.

¹³ O wpływie poglądów historycznych Lelewela i innych historyków polskich na Juliuszałowackiego i pokolenie polskich romantyków pisze Jan Tucezyński, *Od Gopła do Bałtyku. Rozprawy i szkice z marynistyki Młodej Polski* (Gdynia: Wydawnictwo Morskie, 1966), 45-50.

¹⁴ Lelewel w kilku miejscach swych prac historycznych dotyka przestrzeni Pomorza i Rugii. Vide Joachim Lelewel, *Historia polska do końca panowania Stefana Batorego*, ed. Zygmunt Kolankowski

Z takiego stylu myślenia mogli później poeci kręgu „Ziewonii” wtrącać do swoich wizyjnych poematów historycznych przekonanie o wszechsłowiańskim odrodzeniu, które rozpoczyna się od brzegów Morza Północnego i sięga do Morza Czarnego¹⁵. Stąd więc w niemal historiozoficznym poemacie *Duch od stepu*¹⁶ Józef Bohdan Zaleski, a Lucjan Siemieński w rapsodzie *Trąby w Dnieprze*¹⁷ piszą o wspólnocie słowiańskiego przebudzenia, które zaistnieć ma w tak właśnie rozległym wymiarze geograficznym.

Odra w funkcji znaku rozpoznawczego Słowiańszczyzny nabrała swojej mocy w przeróżnych kontekstach literackich dopiero w historiozoficznym i genezyjskim romantyzmie Juliusza Słowackiego. Poeta opisując odwieczny cykl wcieleń Króla-Ducha, dochodzi w swej wizjonerskiej narracji do czasów świetnej przeszłości Polan i momentu przyjęcia przez nich chrześcijaństwa. I oto w tym momencie okazuje się, że młodzian podlegający postrzyżynom bardzo dobrze zna przestrzeń świętą Słowian północnozachodnich – Rugię ze świątynią Światowita¹⁸. Wedle poematu Słowackiego istnieje więc duchowe połączenie pomiędzy Słowianami-Polanami a Słowianami nadodrzańskimi, którzy mają swe świątynie nie tylko w Arkonie na Rugii, ale również w Retrze czy Prillwitz¹⁹. Wizja Słowian nadodrzańskich była w przypadku Słowackiego bardzo krótka i choć wiązała się

(Warszawa: PWN, 1962), 51-55, 102-112, 123-126; idem, *Narody na ziemiach słowiańskich przed powstaniem Polski*, ed. Kazimierz Tymieniecki et Helena Chłopocka (Warszawa: PWN, 1972), 697-704, 758-764, 805-818. Najwięcej o życiu duchowym Słowian nadodrzańskich znajdziemy informacji w rozprawie *Cześć bałwochwalcza Słowian i Polski* (Poznań: nakładem J. K. Żupańskiego, 1857), 42-48, 72-76, 116-124.

¹⁵ O celach ideowych literatów skupionych wokół almanachu „Ziewonia” pisze autorka wstępu i edytorka książki: Janina Kamionka-Straszakowa, ed., *Błękitny kwiat. Almanach romantycznej poezji i prozy dla miłośników literatury na rok 1983* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1983); Marta Ruszczynska, *Ziewonia. Romantyczna grupa literacka* (Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski, 2002).

¹⁶ Józef Bohdan Zaleski, „Duch od stepu. Przygawka do nowej poezji”, in idem, *Wybór poezji*, ed. Barbara Stelmaszczyk-Świontek et Cecylia Gajkowska (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985), 141.

¹⁷ Lucjan Siemieński, „Trąby w Dnieprze”, *Ziewonia* (1839): 136-137.

¹⁸ Vide cytat z autorefleksją chłopca: Juliusz Słowacki, *Dzieła*, ed. Julian Krzyżanowski, vol. 5 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959): *Król Duch*, rapsod IV, odmiana 137, w. 145-152:

„Myślałem, że bóg stojący w Arkonie
Jest jako ja, duch ogromny i wieczny,
A gdy go niosą, to miedziane dłonie
Wyciąga i łuk napina słoneczny.
Myślałem, że ma w błyskawicach skronie,
W oczach blask, ręce jak miecz obosieczny,
A gdy chce – to hełm rozgwiżdże padalcy,
Sam idzie – błyska – i za ludzi walczy”.

¹⁹ Vide Juliusz Słowacki, *Król Duch*, rapsod IV, odmiana 138, w. 17-24.

z wcześniejszymi pracami etnograficznymi Zoriana Dołęgi Chodakowskiego²⁰ i późniejszymi pracami o aspiracjach etnograficzno-filozoficznych Adama Mickiewicza²¹ czy Bronisława Trentowskiego²², nie znalazła artystycznie pogłębio- nego obrazu.

Inni polscy romantycy wplatali przestrzeń kulturową Odry w swoje utwory, aby ukazywać jedność cywilizacyjną Słowian. Czynił tak Józef Ignacy Kraszewski w niektórych ze swych powieści historycznych (*Lubonie, Boleszczyce, Masław, Królewscy synowie, Adama Polanowskiego notatki*), w których skrótowo przedstawiał krajobraz odrzański a to w kontekście śląsko-czeskim, a to wielkopolskim, czy też pomorskim. Weźmy choćby *Starą baśń*, w której Lechici związani są relacjami światopoglądowymi z Pomorzaniem²³. Pisarz zdaje się zresztą budować w swej epice model mitu słowiańskiego Bałtyku, by w ten sposób zróżnicować wyobrażenie Słowian jako wyłącznie ludu pasterskiego i osiadłego na roli²⁴. Podobnie czyni Deotyma (Jadwiga Łuszczewska) w swoim poemacie historycznym *Wyszymir* (1860)²⁵. Utwór ukazuje walkę słowiańskiego bohatera z duńskimi Wikingami i w takim ujęciu słowiański heros nie tylko odpiera ataki najeźdźców, ale i mści się potem na nich w łupieżczych wyprawach. Wyszymir potrafi również zakładać nowe miasta jak Gdańsk, czy Wismar. Wisła przestaje być wówczas rzeką centralnie przecinającą polską strefę wpływów kulturowych, a rolę taką zaczyna odgrywać Odra. Tytułowy bohater Deotymy staje się daleko- wzrocznym przywódcą słowiańskim, który czyni z niej przestrzeń swojskości i ośrodek Wielkiego Pomorza (od Gdańska do Rostocku) współtworzącego państwo polskie²⁶.

²⁰ Najważniejsza w interesującym nas zakresie jest rozprawa *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem* (1822). Vide wydanie: Zorian Dołęga Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy*, ed. Julian Maślanka (Warszawa: PWN, 1967).

²¹ Monika Rudaś-Grodzka, „Słowiańszczyzna. Pamięć i zapomnienie w wykładach Adama Mickiewicza i powieściach Józefa Kraszewskiego”, *Konteksty*, no. 1-2 (2003): 217-224.

²² Z myślą późnego Słowackiego współlistniały religioznawcze dociekania Bronisława Trentowskiego. Vide w tym zakresie: Tadeusz Linkner, *Słowiańskie bogi i demony. Z rękopisu Bronisława Trentowskiego* (Gdańsk: Marpress, 1998).

²³ Józef Ignacy Kraszewski, *Stara baśń. Powieść z IX w.*, ed. Wincenty Danek (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975), 183 i nast.

²⁴ Vide Józef Bachórz, „Morze romantyków (Zadania i pytania historyka literatury)”, in *Problemy polskiej literatury marynistycznej*, ed. Edward Kotarski (Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1982), 91.

²⁵ Deotyma [Jadwiga Łuszczewska], *Polska w pieśni. Z księgi pierwszej. Wojna Olbrzymów – Wyszymir – Dwunastu wojewodów*, vol. 2 (Warszawa: Drukarnia Karola Kowalewskiego, 1860), 242 i nast.

²⁶ Podkreśla wagę ideową i artystyczną tego poematu Bronisław Miazgowski, *Morze w literaturze polskiej* (Gdynia: Wydawnictwo Morskie, 1964), 189. Inaczej myśli Stanisław Telega w książce *Odkrycie Bałtyku w literaturze* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1970), 42-43. O głównym bohaterze utworu pisze Jerzy Samp, *Z woli morza. Bałtyckie mitopeje* (Gdańsk: Wydawnictwo Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego, 1987), 109-115.

W mniej podniosłym duchu i bez kreowania potężnego duchem bohatera literackiego o Odrze w duchu słowiańskości pisał Bogusz Zygmunt Stęczyński w poemacie patriotycznym *Śląsk*. Główna rzeka Śląska opatrywana jest określeniami typu: „poważna Pani” czy „słowiańska córka” i zawsze „Słowianów unosiła łodzie / I bywała ozdobą całej nam przyrodzie”²⁷. Stęczyński opisując Śląsk i Wrocław, próbował przywrócić świadomości polskich czytelników podstawowe fakty historyczne i tym samym upewnić ich, że do rzek krajowo-domowych należy i Odra. Postępował więc w zbliżony sposób jak wcześniejsi i współcześni mu romantycy, którzy wyruszali w podróż po ziemi ojczystej w poszukiwaniu pamiątek przeszłości²⁸.

Jednym z ostatnich przedstawicieli romantyzmu, który podjął się tematu odrzańskiej przestrzeni kulturowej, był Wincenty Pol. On to realizując swoje zainteresowania geograficzne, dotarł, podążając wzdłuż koryta rzeki, również do ujścia Odry, by odkryć, jak wiele ze starożytności słowiańskiej się wokół niego jeszcze ocaliło²⁹. Dla badacza-poety podróż ku Odrze miała wymiar ogólnoromantycznej czci dla pradawności oraz aktu patriotyczno-narodowego³⁰. Wineta, Retra i Arkona zachęcały do rozmyślań nad nietrwałością świata, do przeżywania wielkich i wzniosłych uczuć nostalgii oraz melancholii. Jednocześnie odkrywanie Odry było dla podróżnika czynnikiem wspierającym myślenie o słowiańskiej mitologii i polskiej obecności kulturowej nad Bałtykiem. Wincenty Pol pokazywał ziemię na zachodnim brzegu Odry jako już utracone dla Słowian, lecz jednocześnie uświadamiał, że podobny proces wycofywania się żywiołu słowiańskiego jak w średniowieczu odbywa się również w dziewiętnastym wieku na terenach Pomorza, Wielkopolski czy Śląska. Wizja opustoszałego z tradycji słowiańskiej Zaodrza miała pobudzić Polaków do bardziej zdecydowanej obrony swej tradycji na terenach zaboru pruskiego i austriackiego³¹. Właśnie Odra miała

²⁷ Bogusz Zygmunt Stęczyński, *Śląsk. Podróż malownicza w 21 pieśniach* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1949), 157.

²⁸ Patrz o tej tematyce: *Romantyczne wędrówki po Galicji*, ed. Andrzej Zieliński (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987); Janina Kamionka-Straszakowa, ed., „Do ziemi naszej”. *Podróże romantyków* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988).

²⁹ Patrz: Wincenty Pol, „Północny wschód Europy pod względem natury (część III). Obrazy z życia i natury: Na wyspie”, in idem, *Dzieła*, vol. 4: *Dzieła prozą*, vol. 2 (Lwów: Nakładem F. H. Richtera, 1876), 88: „Na ujściu Odry pokazuje się na dnie zatoki starożytna świątynia Retry i ludna a bogata niegdyś Weneda Słowian. Brzegi, na których stała Retra i Weneda, obsunęły się w morze i ledwo nadbrzeżne rumowisko wskazuje miejscowe tradycje; a cała Rugia jest jednym wielkim gabinetem starożytności słowiańskich i jedną wielką galerią najokazalszych pomników przeszłości”.

³⁰ Pol rozpoczął spływ po Odrze od Koźła i dopłynął aż do Bałtyku. Pierwszy etap podróży po Odrze zawarty jest w relacji pt. *Listy z wycieczki* (Lwów, 1847–1848), 10-15.

³¹ W czasie bliskim podróży Pola powstała również tragedia Henryka Jabłońskiego, „Ostatnie święto Światowida”, *Dziennik Literacki*, no. 29-31 (1859) oraz no. 46-49 (1860), która rozgrywała się wśród Słowian zaodrzańskich.

uprzytamniać Słowianom germańskie zagrożenie, gdyż to jej nurt niósł ze sobą smutną opowieść o zaniechaniu miłości do niej:

Odro graniczna!
 Odro prześliczna!
 Sostro! Co bieżysz młodszych Piastów krajem,
 My tobie wdzięczni wszystką Wartę dajem:
 A ty, by gniewna, jedno nas pominiesz,
 I niekochana – na kraj morza płyniesz.

Nie dziw się, bracie! Że mi od was spieszno,
 Bo mi obmywać przyszło wiarę grzeszną,
 Tom rada od niej wypocząć zdaleka,
 A tam Rujana na uścisk czeka;
 Więc miło spocząć i strapionój wdowie
 Po ciężkiej drodze na Bożym ostrowie...³².

Z zacytowanego liryku wyłania się przekonanie Wincentego Pola i całego niemal pokolenia wyrosłego na romantycznych wzorcach patriotyzmu, że przestrzeń Bałtyku, z ujściem Wisły i Odry była słowiańska, a więc w domyśle polska. Tym bardziej więc „wdowia” Odra mogła utyskiwać na „grzeszną”, bo ewangelicką, nie zaś katolicką, wiarę mieszkańców zasiedlających jej brzegi³³. Wedle Pola tylko reslawizacja ziem nadodrzańskich mogła przynieść odnowienie duchowe i w tym zakresie najbardziej użyteczną mogłaby stać się „święta” Rugia.

Odra Kulturkampfu

Dla twórców głównego nurtu literatury pozytywizmu skupiających się na opisie przekształceń mentalnościowych i gospodarczo-ekonomicznych społeczeństwa polskiego, tematyczna i mitotwórcza figura Odry pozostawała na marginesie zainteresowań. Nawet coraz silniejszy od lat osiemdziesiątych XIX wieku Kulturkampf, tak biegunowo ustawiający relacje polsko-niemieckie, nie przynosił odnowienia w sposobach przedstawiania Odry w literaturze polskiej. Jeśli się już zatem obraz owej rzeki pojawił, to głównie w postromantycznych, emocjonalno-kulturowych reakcjach obronnych wobec zagrożenia tożsamości narodowej, wygłaszanych przez środowisko polskie walczących o swoje prawa na zgermanizowanym Śląsku.

Bardzo dobitnym przykładem na patriotyczne umiejscowienie Odry w dyskursie narodowym jest twórczość ks. Konstantego Damrota. W jego liryce zebranej

³² Wincenty Pol, *Dziela*, vol. 2: *Dziela prozą*, vol. 1 (Lwów: Nakładem F. H. Richerta, 1875), 159. Cytat w oryginalnej pisowni autora.

³³ Jacek Kolbuszewski, „Motyw rzeki w myśleniu symbolicznym i literaturze”, 41-42.

w tomiku *Wianek ze Śląska*³⁴ rzeka zjawia się wśród wyznaczników swojskości i rodzimości. To z perspektywy jej powierzchni, jak w wierszu *Flisaka opis Wrocławia*, rozpoznaje się elementy wsi lub miasta albo dzięki niej, jak w liryku *Szląsk. Moja Ojczyzna*, potwierdza się polskość krajobrazu. Z innych realizacji artystycznych – zakorzenionych zresztą w twórczości folklorystycznej – najbardziej znaczącą realizacją tego okresu jest piosenka flisacka Jana Mehla z 1892 roku. W niej to odnaleźć możemy opisy nadodrzańskich miejscowości, zagrożenia powodzią, specyfiki handlu i obyczajów. Szczególna podróż po ziemiach nadodrzańskich opisana w piosence rozpoczyna się na Górnym Śląsku, kończy zaś na Szczecinie, dobitnie świadcząc, że Odra to słowiańska rzeka:

Od Opoła droga wiedzie
Dniem i nocą po wodzie;
Brzeg, Oława, Stary Wrocław,
Piękne miasto po drodze.
Głogów, Krosno, dalej Frankfurt,
Oglądomy wielki świat,
Do Szczecina dopływomy
Ojciec, jo i starszy brat.
Życie nasze jest wesołe
Każdy naszej Odrze rod
I chce pływać na mataczce
Podwiel styknie zdrowych lot³⁵.

Radosny w prostocie i jednocześnie patriotyczny utwór Mehla stał się na tyle rozpoznawalny na Śląsku, że usamodzielniał się od wzorca opublikowanego pod koniec XIX wieku w „Gazecie Opolskiej” i wszedł do repertuaru ludowych śpiewaków i szerzej w krwiobieg tradycji ludowej³⁶. Odra dzięki nośnikowi śpiewu stawała się w wielu kręgach odbiorców symbolem polskości Śląska, łącznikiem z pozostałymi ziemiami polskimi zmagającymi się z germanizacją. W tak emocjonalny sposób można było budować słowiańską wspólnotę kulturową.

W innym, akademickim duchu o doniosłości cywilizacji Słowian pisał Karol Emilian Sieniawski w historycznym opracowaniu *Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych*³⁷. Wielokrotnie nawiązywał tutaj do znaczenia Odry jako

³⁴ Czesław Lubiński [właśc. ks. Konstanty Damrot], *Wianek z Górnego Śląska* (Chełmno: Nakładem Spółki Karola Miarki, 1867), 56-58, 58-61.

³⁵ Cytat za: Jadwiga Kucianka, in *Śląscy pisarze ludowi 1800–1914. Antologia poezji i prozy*, ed. Jadwiga Kucianka (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968), 240.

³⁶ W tekstach tradycji ludowej na Śląsku Odra wielokrotnie pojawiała się jako rzeka pełna tajemnic, przestrzeń fantastycznych istot i utopców. Vide Stanisław Wasylewski, *Meluzyna, czyli panna ze śląskiego wiatru* (Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 1966).

³⁷ Karol Emilian Sieniawski, *Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych* (Gniezno: Nakł. aut., 1881) lub wydanie drugie: *Dzieje Słowian zachodnio-północnych* (Poznań: Fiszer i Majewski, 1890), 426-469.

granicy pomiędzy Słowianami, którzy mieli możliwość ustanowić własne państwo i prowadzić autonomiczną politykę zewnętrzną (Polacy), a Słowianami, którzy tych możliwości nie mieli (Łużycanie, Wieleci). Z kolei Jan Grzegorzewski w powieści *Ostatnie dni Arkony i Swantewita*³⁸ wybrał technikę fabularyzowania faktów, aby uświadomić czytelnikom, że dawne procesy germanizowania Słowian i ich własne rozłamy plemienne rozgrywające się pomiędzy Odrą a Łabą odpowiadają polityce zaprojektowanej przez Eduarda von Hartmanna rozciągającej się na przestrzeniach pomiędzy Odrą a Wisłą. Współgrają z tymi wypowiedziami stylistycznie rezonerskie utwory, w których pojawiają się przestrzenie nadodrzańskie i nadbałtyckie, myślę tutaj o np. tragedii Józefa Wojciechowskiego *Gero margraf* (1873), dramacie Bronisława Komorowskiego *Krok. Ostatni Arkony książę* (1874), czy opowieści historycznej Lucjana Tatomira *Lubawa. Obrazek z dziejów apostołstwa Niemców u Słowian nadbałtyckich w X w.* (1883) i powieści współczesnej Melanii Parczewskiej *Nad brzegami Odry* (1901). Jak zaznaczyłem wcześniej, nie były to przykłady wybitnej literatury, niemniej jednak warto dostrzec ich popularyzatorską rolę w krzewieniu wiedzy o dawnej historii ziem polskich i aktualnej polityce europejskiej.

Dopiero przyjście kolejnego pokolenia literatów, którzy wiążą się już z Młoda Polska, ożywiło tendencję przywoływania Odry jako mitycznej rzeki Słowiańszczyzny. Przykładów na pogłębienie tematu dostarcza eseistyka Ignacego Matuszewskiego oraz Cezarego Jellenty. Pierwszy z nich przedstawił swe rozważania w kilkuczęściowym artykule *Ostrów Boży*³⁹. Całość napisana została jako reportaż z podróży po Śląsku, Wielkopolsce, ku świętej przestrzeni Słowian – Rugii⁴⁰. W relacji Matuszewskiego Odra kilkakrotnie przypomina mu o słowiańskiej przeszłości Śląska i Pomorza. Publicysta jadąc i płynąc ku Rugii, kieruje się do niej niczym do zapomnianej, przedchrześcijańskiej świątyni, która wydaje się kulturowo ważniejsza aniżeli zindustrializowane, zgermanizowane miasta nad dolną Odrą, których najlepszym przykładem jest Szczecin. W podobnym trybie przedstawił swą podróż Cezary Jellenta, który także podążając wzdłuż Odry na północ, chciał naocznie sprawdzić, na ile Słowiańszczyzna na tych terenach jest reliktem, na ile zaś ma szansę dalszego istnienia⁴¹. Przy takim nastawieniu Jellentę interesuje w wyprawie nie tyle zdecydowana większość kultury niemieckiej

³⁸ Jan Grzegorzewski, *Ostatnie dni Arkony i Swantewita* (Lwów: Drukarnia „Gazety Narodowej”, 1883).

³⁹ Ignacy Matuszewski, „Ostrów Boży”, in idem, *Pisma* (Warszawa: Wende i sp., 1925), vol. 1, 285-318. Pierwodruk: *Wisła*, vol. 5, no. 4 (1891).

⁴⁰ Warto pamiętać, że listy, relacje, czy reportaże z podróży były w ówczesnej kulturze popularnej ważnym czynnikiem ideologicznym, kształtującym wiedzę o danej części świata u przeciętnego czytelnika. O cechach tego typu wypowiedzi pisze m.in.: Jolanta Sztachelska, „Reporteryje i reportaże”. *Dokumentarne tradycje polskiej prozy w 2 poł. XIX i na pocz. XX wieku* (Prus, Konopnicka, Dygasiński, Reymont) (Białystok: Wydawnictwo Filii Uniwersytetu Warszawskiego, 1997).

⁴¹ Cezary Jellenta, „Na Bałtyku”, *Wędrowiec*, no. 35-43 (1892).

na odwiedzanych ziemiach, ile szczątki i niedobitki kultury słowiańskiej i polskiej. Wyraźnie widać w tej relacji, jak bardzo pragnie się uczynić z Odry i Rugii symbole nieugiętej wobec kultury niemieckiej Słowiańszczyzny.

Odpowiednikiem publicystycznych rozważań Matuszewskiego i Jellenty była napisana w dukcie pracy naukowej rozprawa Gustawa Manteuffla, *Cywilizacja, literatura i sztuka w odwiecznej kolonii zachodniej nad Bałtykiem*⁴², która z pozycji akademicko realizowanej historii przedstawiała wywołane przez dziennikarzy fakty. Jeszcze bardziej agitacyjna, choć przy chęci zachowania naukowego obiektywizmu, była praca księdza Jarosława Rejowicza, *Kartka z dziejów Pomorza i Rugii*, w której problem zmagania się Słowian z Niemcami dotyczył według autora nie tylko zamierzchłej przeszłości X wieku, lecz wciąż był widoczny w wieku XIX⁴³. Było o co walczyć nie tylko w wymiarze politycznym, ale i w zakresie najbardziej podstawowej wiedzy geograficzno-historycznej, ponieważ dla szerokiego grona polskich czytelników, co przyznawał wydawca popularnych wydawnictw literackich – Józef Chociszewski, „Odra w ścisłym znaczeniu nie jest rzeką polską”⁴⁴.

Wolna od ujęć politycznych i dyskusji historyczno-archeologicznych w zakresie obecności Słowiańszczyzny nad Odrą była wizjonerska, skomplikowana twórczość Tadeusza Micińskiego. On to podejmował wątek bałtycki w dramacie *Noc rabinowa* (1903), tekstach publicystycznych zbioru *Do źródeł duszy polskiej* (1906), poemacie *Widmo Wallenroda* (1908), noweli *Nad Bałtykiem* (1911), poemacie *Znad Bursztynowego Morza* (1911) oraz publicystycznym *Liście do współrodaków* (1915)⁴⁵. Dla obecności motywu Odry ważniejsze jednak są dramaty „bałtyckie” pt. *Słoneczny król*, *Koniec Wenety*, *Mściciel Wenety*. W nich właśnie przez fakt eksploataowania mitu Winety, starożytnego grodu Słowian na Wolinie, zjawia się obraz Słowian, dzielnych korsarzy Bałtyku, bitnych, odważnie zapuszczających się w każdy zakątek Europy, zdobywców całej południowej strony przestrzeni nadbałtyckich⁴⁶. Odra w historiozoficznej wizji Micińskiego nie była jakimś wyjątkowym znakiem kulturowym; bardziej chodziło mu o wykreowanie jeszcze jednego słowiańskiego miejsca mocy o funkcji symbolicznej, które swoim oddziaływaniem przekraczało czas i przestrzeń.

⁴² Gustaw Manteuffel, „Cywilizacja, literatura i sztuka w odwiecznej kolonii zachodniej nad Bałtykiem”, *Przewodnik Naukowy i Literacki* (1895): 679 i nast.

⁴³ Jarosław Rejowicz, *Kartka z dziejów Pomorza i Rugii* (Kraków: Redakcja „Misji Katolickich”, 1903).

⁴⁴ Józef Chociszewski, *Malowniczy opis Polski* (Poznań: Nakładem K. Kozłowskiego, 1891), 43.

⁴⁵ Opisuje ten aspekt twórczości Tadeusz Linkner, *Z „mare tenebrarum” na słoneczny Hel. W kręgu myśli bałtycko-pomorskiej Tadeusza Micińskiego* (Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1987), a w szerszym ujęciu tegoż autora „Mitologia słowiańska w literaturze Młodej Polski”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego* (1991) [rozprawy i monografie nr 162], 131 i nast.

⁴⁶ Ryszard Kiersnowski, *Legenda Winety. Studium historyczne* (Kraków: Wydaw. Studium Słowiańskiego Uniwer. Jagielloń., 1950).

Motyw samotnej wyspy kulturowej Słowian umiejscowionej przy ujściu Odry w postaci Rugii czy Wolina inspirował także innych literatów Młodej Polski. W podobnym do Micińskiego kreowaniu samotnego bohatera słowiańskiego stworzyła swoją przedchrześcijańską kapłankę Maryla Wolska w dramatyzowanej baśni *Swanta. Baśń o prawdzie* (1907)⁴⁷. Z kolei Leon Szuman w poemacie *Na ruinach twierdzy Światowida w Arkonie* (1911) zawarł młodopolskie mity dotyczące pierwotnych Słowian jako ludu harmonijnie żyjącego z naturą, którego agresywni Normanowie siłą zmuszają do uległości⁴⁸.

Na zachód – ku Odrze

Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 roku wywołało także i w literaturze nowe zjawiska. Twórcy nie musieli już wypatrywać ojczyzny, lecz po prostu ją opisywać w naznaczonych decyzjami politycznymi traktatu wersalskiego granicach. W wyobrażeniach niektórych polskich polityków zachodnia część Polski od Śląska przez Wielkopolskę do Pomorza chociaż częściowo mogła się oprzeć o granicę Odry⁴⁹. Rzeka ta więc pojawia się już w literaturze polskiej w innym niż dotąd kontekście, mniej symboliczno-mitycznym, a bardziej terytorialno-pragmatycznym. O Odrze pisze się zatem w literaturze ideologicznie zaangażowanej, tworzonej przez tych przedstawicieli inteligencji, którzy uważali, że przed kulturą polską stoi ważne zadanie tożsamościowe w postaci wzmacniania zachodniej ściany Polski. Z potrzeb zatem politycznych, mniej zaś artystycznych, pojawiła się potrzeba powstawania utworów, które za cel wzięłyby sobie opisywać kresy zachodnie, których ograniczeniem byłaby właśnie Odra⁵⁰.

⁴⁷ Vide omówienie owych motywów: Franciszek Ziejka, „Motywy prasłowiańskie”, in *Młodopolski świat wyobraźni*, ed. Maria Podraza-Kwiatkowska (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1977), 191-230. W jeszcze szerszym wymiarze: Anna Czabanowska-Wróbel, *Baśń w literaturze Młodej Polski* (Kraków: Universitas, 1996), 78-92.

⁴⁸ L. S. [Leon Szuman], „Na ruinach twierdzy Światowida w Arkonie”, in *Morze polskie i Pomorze w pieśni*, ed. Władysław Pniewski (Gdańsk: Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki, 1931), 21.

⁴⁹ Myślę tutaj przede wszystkim o Zygmuncie Wojciechowskim, lecz przecież polska myśl zachodnia to w dwudziestolecie międzywojennym bardzo rozległy problem. Vide Markus Krzoska, „Znaczenie Odry dla myśli politycznej Zygmunta Wojciechowskiego (1900–1955)”, in *Odra – Oder*, 197-208; Tomasz Nodzyński, „Twórcy myśli zachodniej w kraju przed i po 1945 r. Wybrane sylwetki i poglądy”, in *Nad Odrą i Bałtykiem. Myśl zachodnia: ludzie – koncepcje – realizacja do 1989 r.*, ed. Magdalena Semczyszyn, Tomasz Sikorski, Adam Wątor (Szczecin: IPN, 2013), 31-50.

⁵⁰ Odra jako rzeka graniczna pojawia się przed II wojną światową głównie w polskojęzycznym dyskursie publicystycznym. Omówienie tej kwestii w opracowaniach, np.: Wojciech Wrzesiński, ed., *Twórcy polskiej myśli zachodniej* (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych, 1996); Zbigniew Światłowski, Stanisław Uliasz, ed., *Topika pogranicza w literaturze polskiej i niemieckiej* (Rzeszów: Wydawnictwo WSP, 1998); Halina Tumolska, *Mitologia kresów zachodnich w pamiętnikarstwie i beletryście polskiej (1945–2000)*. (*Szkice do dziejów kultury pogranicza*) (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007).

Przegląd literatury, która związana jest z tą tendencją, można rozpocząć od patriotycznej poezji Emanuela Imieli (*Powstanie śląskie roku 1919* albo *Hymn Powstańców Śląskich*)⁵¹, Bronisława Koraszewskiego (*Piosenka Ślązaków*)⁵² czy Apolonii Fojcik (używała pseudonimu Teresa Odrzańska)⁵³ aktywnie włączających się w akcje plebiscytowe na Śląsku. To ich właśnie utwory z topiką odrzańską stawały się kulturowym argumentem w sporach publicystycznych ze stroną niemiecką, a nawet w tyrtejskich odezwach powstań śląskich⁵⁴. U każdego z twórców Odra istniała jako rodzima rzeka polsko-śląska, specyficzna oznaka wciąż trwającej tożsamości słowiańskiej, sprzeciwiającej się germańskiemu naporowi.

Poza kontekstem powstańczym o zachodnich i północnych kresach Polski pisał Michał Synoradzki, który w powieści *Wizymirz Żeglarz*⁵⁵ zarysował Wisłę, Odrę oraz Bałtyk jako dziedziny władania słowiańskiego bohatera. Także w tonie heroicznym, i także w ślad za poematem Deotymy, podobnego tematu podjął się Józef Watra-Przewłocki w utworze *Wizymir*⁵⁶.

Jednym z ciekawszych głosów poetyckich w latach dwudziestych XX wieku związanym z motywem bałtyckim objętym przestrzennie Wisłą i Odrą są sonety Rajmunda Bergela. Dokładniej rzecz biorąc, chodzi o utrzymane w poetyce postromantycznego obrazowania z ideowym przekonaniem o ważnym cywilizacyjnym znaczeniu Słowiańszczyzny *Tęczowe Mosty*⁵⁷. Sugestywnie napisane, żarliwe w opiewaniu akwaticznych mocy, przekonywały do polskiej obecności nad całym Bałtykiem. W formie prozatorskiej kolejny raz sięgnęła do przeszłości średniowiecznej Zofia Reutt-Witkowska w swej „sadze pomorskiej” rozgrywanej się w przestrzeni ujścia Odry do morza, pt. *Zamek Swarozycza*⁵⁸. Realia historyczne przeplatają się tutaj z emocjami bohaterów, którzy podlegają wielkim namiętnościom i wyborom politycznym i etnicznym. Nie jest to jednak przykład szczególnie udanej literatury. O ile sonetom Bergela nie brakuje pewnego

⁵¹ O autorze tego utworu: Franciszek Hawranek, ed., *Encyklopedia powstań śląskich* (Opole: Instytut Śląski, 1982), 178. Wiersze w książce: Zdzisław Hierowski, *Śląsk walczący* (Katowice: Instytut Śląski, 1946), 72.

⁵² Biografia działacza w pracy: Alojzy Targ, *Bronisław Koraszewski (1864–1924)* (Opole: Instytut Śląski, 1965).

⁵³ Informacja o poetce w zbiorze: Dorota Simonides, ed., *Folklor Górnego Śląska* (Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 1989), 602.

⁵⁴ Vide Krystyna Heska-Kwaśniewicz, „Poezja powstań śląskich. Próba konstrukcji modelu”, in *Oblicza literackie Śląska*, ed. Magdalena Kubista (Katowice: Biblioteka Śląska, 1992), 87-111.

⁵⁵ Michał Synoradzki, *Wizymirz Żeglarz. Powieść z czasów Polski przedchrześcijańskiej* (Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1920).

⁵⁶ Józef Watra-Przewłocki, *Wizymir* (Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1933).

⁵⁷ Rajmund Bergel, *Tęczowe Mosty* (Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1926), 51. Pierwszy z wierszy omawia Jan Tuczyński, *Marynistyka polska. Studia i szkice* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1975), 43.

⁵⁸ Zofia Reutt-Witkowska, *Zamek Swarozycza. Saga pomorska* (Warszawa: Instytut Literacki, 1933).

poetyckiego żaru, o tyle epika Reutt-Witkowskiej zanadto rozplywa się w retorycznych deklaracjach bohaterów.

W nurcie literatury nie najwyższych artystycznie lotów, lecz silnie zideologizowanej oraz wprost dotyczącej interesującej nas tematyki jest *Pieśń nad Odrą* Jana Nowaka (1932). Utwór ten nie zrobił literackiej kariery nie tylko z racji przeciętnych raczej walorów artystycznych, ale i z racji słabości środowiska twórcy. *Pieśń nad Odrą* dotyczy głównie Górnego Śląska i rzeki przebiegającej przez Opolszczyznę. W wierszowanych i prozatorskich partiach utworu pojawiają się na przemian treści dotyczące piastowskiej przeszłości Śląska, a w chwilę potem publicystyczno-patriotyczne cząstki związane z aktualnym w latach trzydziestych statusem polskość na tych ziemiach⁵⁹. Poemat skupiając się na nadodrzańskie przestrzeni Raciborza, Opola czy góry św. Anny, jednocześnie podaje bedekerowo-patriotyczne wiadomości związane z polskim życiem kulturowym regionu. Podobną ścieżką poezji dydaktyczno-ideowej kroczyli Jadwiga Depta czy Edmund Osmańczyk jako literaci-aktywiści, wyraziciele celów Związku Polaków w Niemczech lub innych organizacji społeczno-politycznych⁶⁰.

Swoistym podsumowaniem motywów odrzańskich w polskiej literaturze przed II wojną światową, eksploatującym motyw zachodni, jest powieściopisarstwo Zofii Kossak oraz Stefana Żeromskiego. Odra w odniesieniu do epiki historycznej Zofii Kossak szczególnie wyraźnie zaistniała w *Nieznany kraj*⁶¹, zaś w przypadku twórczości Stefana Żeromskiego w *Wietrze od morza* i *Międzymorzu*⁶². Pisarstwo historyczne Zofii Kossak w latach trzydziestych miało swój śląsko-patriotyczny aspekt, który pojawiał się wśród elementów historycznej panoramy

⁵⁹ Na przykład w początkowych wersach utworu odnajdziemy taki oto nakaz ideowy:
„Walcz i głoś przed całym światem,
Trybunałem, który sędzi.
Precz z nad Odry z butnym katem,
Niech tam ręka Matki rządzi”.

Jan Nowak, *Pieśń nad Odrą* (Tarnowskie Góry: Nakładem Autora, 1932), 4.

⁶⁰ Przedstawiał takie zaangażowanie Zbyszko Bednorz w książce *Ludowe źniwo literackie. Pisarstwo ludowe współczesnej Opolszczyzny* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966), 233-234 oraz we wspomnianej już jego pracy *Słowo w stronę rzeki*, 36-38.

⁶¹ Zofia Kossak, *Nieznany kraj* (Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój”, 1932).

⁶² Szersze rozważania o tym w pracach: Adela Kuik-Kalinowska, „Po co Żeromskiemu Pomorze?”, in *Dzieje wsi pomorskiej. IV międzynarodowa konferencja naukowa*, ed. Radosław Gaziński, Andrzej Chłudziński (Szczecin-Dygowo: Uniwersytet Szczeciński, GZOiK, 2005), 159-166; Jan Kucharski, „Wiatr od morza” Stefana Żeromskiego. *Zarys monograficzny* (Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1989); Stanisław Eile et Stanisław Kasztelowicz, ed., *Stefan Żeromski. Kalendarz życia i twórczości* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976); Jan Zygmunt Jakubowski, „Niepokoje filozoficzno-moralne Stefana Żeromskiego”, in idem, *Nowe spotkanie z Żeromskim. Studia, szkice, polemiki* (Warszawa: PIW, 1975); Kazimierz Wyka, „Główne etapy twórczości Żeromskiego”, in idem, *Szkice literackie i artystyczne* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1956), vol. 1; Stanisław Adamczewski, *Sztuka pisarska Żeromskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1949).

ziem polskich. Skupiając się w swej twórczości zasadniczo na średniowieczu, pisarka stale zaznaczała Odrę jako rzekę polskich flisaków, chłopów, rzadziej mieszczan. Śląsk z główną na nim rzeką prezentował się jako przestrzeń wielorako powiązana z pozostałymi ziemiami Korony Polskiej, zaś władcy i poddani byli w istocie przebrani w historyczne kostiumy ludźmi współczesności. Takie zabiegi wynikały z ideologicznego zaplecza historycznego powieściopisarstwa autorki, która dążyła do wypromowania tematu śląskiego w dwudziestoleciu międzywojennym, by tym samym wesprzeć środowisko polskie w akcji skierowanej przeciwko roszczeniom niemieckim⁶³.

Podobnie w szeroko zakrojonym projekcie ideowym przywracania Pomorza odrodzonej Polsce sięgał także i Stefan Żeromski w eksploatacji przestrzeni zachodniego brzegu Odry. Choć akcja wspomnianych powieści Żeromskiego bezpośrednio się tam nie rozgrywa, istnieje ona w świecie wyobraźni i pamięci narratora oraz bohaterów. W *Wietrze od morza* Zaodrze i Rugia pojawiają się niczym miejsca mocy i krynica odrodzenia słowiańskiego⁶⁴. Z kolei w *Międzymorzu* kilkakrotnie pojawia się idea wspólnoty dziejów historycznych Wielkiego Pomorza, na którego biegunach leżą Arkona i Hel⁶⁵. Zestawienie takie ukazuje ideologiczne myślenie Żeromskiego dotyczące polskiej racji politycznej, które zakładało kulturową obecność Słowian tak nad Wisłą, jak nad Odrą. Przywoływanie Zaodrza miało uzmysłwić, iż należy troszczyć się o słowiańszczyznę nie tylko na obszarze ziem, które wróciły do Polski po I wojnie światowej, ale i na tych, które niejako na to czekają⁶⁶. Utrzymywanie tożsamości słowiańskiej na obszarach kultury niemieckiej miało dla Żeromskiego walor nie tylko polityczny, ale i emocjonalny. Obecność Słowian na Śląsku, Mazurach i Pomorzu (także tym zaodrzańskim) dawała poczucie pewnej ciągłości kulturowej, przyczyniając się do przypominania opinii publicznej (czytelniczej) o żywotnie ważnej kwestii polskich kresów zachodnich⁶⁷.

⁶³ Michał Heller, „Związki Zofii Kossak-Szatkowskiej ze Śląskiem Cieszyńskim”, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, no. XXIII/XXIV (1990–1991): 270–275; Barbara Pytlos, *O powieściach historycznych Zofii Kossak* (Katowice: Studio Noa, 2005); Zdzisława Mokranowska, *Fakty, historie, metafory. O twórczości Zofii Kossak i Henryka Sienkiewicza* (Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, 2013).

⁶⁴ Stefan Żeromski, *Wiatr od morza*, in idem, *Dziela*, vol. 5 (Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik, 1957), 51.

⁶⁵ Stefan Żeromski, *Międzymorze*, 319, 327.

⁶⁶ Takie też między innymi zadanie miała książka Józefa Kisielewskiego, *Ziemia gromadzi prochy* (Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1939), w której niejednokrotnie wracano do kwestii średniowiecznych dziejów Słowian nadodrzańskich.

⁶⁷ Vide Adela Kuik-Kalinowska, „Kresy zachodnie. Termin, mit i poetyka”, in *Dzieje wsi pomorskiej. V międzynarodowa konferencja naukowa*, ed. Radosław Gaziński, Andrzej Chludziński (Szczecin-Dygowo: Uniwersytet Szczeciński, GZOiK 2006), 109–118 lub Halina Tumolska *Mitologia kresów zachodnich w pamiętnikarstwie i beletryście polskiej (1945–2000)*.

Odra i (o)graniczenie

Od 1945 roku Odra zaczęła, parafrazując tytuł tomiku poetyckiego Franciszka Fenikowskiego i Leszka Golińskiego „szumieć po polsku”⁶⁸. Zasadniczym tematem stał się tutaj powojenny patriotyzm, jednoznacznie antygermański i jednocześnie proślówiański w opiewaniu nowej rzeczywistości politycznej. Specyfika repolonizowania i polonizowania Ziemi Zachodnich sprawiła, że Odra stała się jedną z podstawowych form słowiańskiej obecności kulturowej na poszczególnych częściach Śląska czy Pomorza Zachodniego w funkcji czynnika integrującego społeczeństwo. Sam Fenikowski stał się zresztą na całe swoje artystyczne życie propagatorem ukazywania historycznej ciągłości kultury polskiej na Pomorzu pomiędzy Odrą a Wisłą⁶⁹. Liczba autorów, którzy tak jak Eugeniusz Pauksza, Edmund Osmańczyk, Zofia Kossak, Antoni Gołubiew, Igor Newerly, Wojciech Żukrowski podjęli się tematu odrzańskiego, jest imponująca, choć nie znaczy to, że były to zawsze realizacje udane. Niewątpliwie głównym czynnikiem zachęty było społeczne zapotrzebowanie i polityczne naciski, aby tworzyć literaturę z takim właśnie motywem. Dopiero od lat siedemdziesiątych czynniki zewnętrzne przestawały dominować w opisach odrzańskich krajobrazów i sama rzeka stawała się coraz bardziej naznaczona prywatnością, charakterystyczna dla każdego z literatów z osobna. Odra w propozycjach literackich Tadeusza Różewicza, Rafała Wojaczka, Stanisława Grochowiaka, Tymoteusza Karpowicza, Jana Goczoła oraz innych przestawała służyć celom polityczno-patriotycznym, a stawała się krajobrazem Śląska, Ziemi Lubuskiej oraz Pomorza Zachodniego⁷⁰. Najnowsza literatura polska przybiera wobec Odry wszelkie możliwe strategie. Mieczysław Warszawski, Tomasz Różycki, Jacek Gutorow „używają”

⁶⁸ Franciszek Fenikowski, Leszek Goliński, *Odra szumi po polsku* (Poznań: Wydawnictwo Zachodnie, 1946). Piszę o znaczeniu ideowo-politycznym tego zbioru i innych działaniach sławizacyjnych w artykule: D. Kalinowski, „Franciszka Fenikowskiego i Leszka Golińskiego wyprawa na Łużyce”, *Zeszyty Łużyckie*, vol. 47 (2013–2014): 173-183.

⁶⁹ O uwarunkowaniach społeczno-politycznych epiki Fenikowskiego pisali: Małgorzata Czermińska, „Baśń i historia. (O powieściach Franciszka Fenikowskiego)”, *Gdański Rocznik Kulturowy*, no. 2 (1965): 135-142; Barbara Froissart, „Morska historia i legenda w prozie Franciszka Fenikowskiego”, in *Literatura Gdańska i ziemi gdańskiej po roku 1945*, ed. Andrzej Bukowski, vol. 2 (Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1986), 65-92; Jadwiga Szymichowska-Ruszała, „W krajobrazie morza (o twórczości Franciszka Fenikowskiego)”, *Słupskie Prace Humanistyczne* no. 8a (1989): 105-126; Daniel Kalinowski, „Historia i zabawa na pomorskim brzegu. O dramaturgii Franciszka Fenikowskiego”, in *Franciszek Fenikowski. Kaszuby na nowo opisane*, ed. Daniel Kalinowski (Słupsk – Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Instytut Kaszubski, 2012), 121-170.

⁷⁰ Przegląd autorów oswojących Odrę i włączających ją w obręb intymnych światów dokumentuje wydawnictwo: Jacek Kolbuszewski, ed., *Rzeki. Antologia poetycka* (Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1998), a przede wszystkim wspomniana już antologia *Kiedy Ty mówisz Odra. Wybór wierszy o rzece*.

rzeki do kreślenia swoich małych ojczyzn, miejsc symbolicznych, wreszcie „nie-miejsc”, co znamionuje jak rzeka wrosła już w świadomość kulturową Polaków na trwałe⁷¹.

Odra jako figura w literaturze polskiej po 1945 roku wymagałaby osobnych studiów, godnych książki, nie zaś kilku zdań w artykule. Dzieje się tak, ponieważ rzeka stawała się w różnych latach tego okresu elementem odmiennych dyskursów. Najmniej czynników artystycznych, najwięcej zaś propagandowo-ideologicznych odnajdziemy w utworach powstających do końca lat pięćdziesiątych. Czas lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych to poszukiwanie własnego języka opisu przez artystów tematu odrzańskiego, które można rozpatrywać tak przez socjologiczne badania literackie, jak i przez tradycyjną poetykę. Najwięcej literaturoznawca miałaby do zrobienia w okresie od lat dziewięćdziesiątych do dziś. Wszak należałoby tutaj wziąć pod uwagę perspektywę kresową, odkrywającą „małe ojczyzny” także w Opolu, Wrocławiu, okolicach Zielonej Góry, Kostrzynie, czy Szczecina⁷². Należałoby również dostrzec zwodniczość optymizmu tej narracji i przyjąć do opisu choćby narzędzia studiów postzależnościowych⁷³. Współczesny obraz Odry bynajmniej nie jest zatem klarowny. Jak zresztą mógłby być, kiedy nurt wody ciągle się zmienia?...

The Oder – a wishing river

Summary

The Oder as a topic in Polish literature has not enjoyed so much interest among artists and literary scholars as the Vistula. It is worth noting that before it became the symbol of the ideological-political discourse after World War II, it had appeared in the pages of Polish literature in various contexts of meaning much earlier. It appeared in the works of literature, not only chronicles, dated as early as the time of Romanticism. Later, the river played a part in ideological contexts in Polish literature of the period of the Partitions. The Oder appeared anew in the works of the period 1918–1939 to richly

⁷¹ Patrz przekrojowy opis zjawiska w odniesieniu do jednej z części Polski objętej mitem Odry w artykule: Małgorzata Mikołajczak, „Tropy topografii. Związki między literaturą i miejscem w twórczości lubuskiej. Rzut oka wstecz i zarys perspektyw badawczych”, in *Studia i szkice poświęcone literaturze lubuskiej* (Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2011), 11-28.

⁷² O produktywności tego mitu w literaturze polskiej powstającej po 1989 roku pisze m.in.: Daniel Beauvois, „Mit «Kresów wschodnich», czyli jak położyć mu kres”, in *Polskie mity polityczne XIX–XX wieku* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994), 101 i nast.

⁷³ Inspiracyjnymi pracami w tym zakresie mogą się stać: Hanna Gosk, *Opowieści „skolonizowanego/kolonizatora”*. *W kręgu studiów postzależnościowych nad literaturą polską XX i XXI wieku* (Kraków: Universitas, 2010); Elżbieta Rybicka, *Geopoetyka*.

manifest its presence in contemporary literature. The river, depending on the political and cultural situation of Poland, according to the wishes of external decision-makers or autonomous decisions of the writers, took on a specific form of art, bringing along content which reaches beyond geography or custom...

Bibliografia

- Adamczewski, Stanisław. *Sztuka pisarska Żeromskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1949.
- Anonim tzw. Gall. *Kronika polska*, trans. Roman Grodecki, ed. Marian Plezia. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968.
- Bachórz, Józef. „Morze romantyków (Zadania i pytania historyka literatury)”. In *Problemy polskiej literatury marynistycznej*, ed. Edward Kotarski. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1982.
- Beauvois, Daniel. „Mit «Kresów wschodnich», czyli jak położyć mu kres”. In *Polskie mity polityczne XIX–XX wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.
- Bednorz, Zbyszko. *Ludowe żniwo literackie. Pisarstwo ludowe współczesnej Opolszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966.
- Bednorz, Zbyszko. *Słowo w stronę rzeki*. Opole: Instytut Śląski, 1968.
- Bergel, Rajmund. *Tęczowe Mosty*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1926.
- Chociszewski, Józef. *Malowniczy opis Polski*. Poznań: Nakładem K. Kozłowskiego, 1891.
- Chodakowski, Zorian Dołęga. *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy*, ed. Julian Maślanka. Warszawa: PWN, 1967.
- Czabanowska-Wróbel, Anna. *Baśń w literaturze Młodej Polski*. Kraków: Universitas, 1996.
- Czermińska, Małgorzata. „Baśń i historia. (O powieściach Franciszka Fenikowskiego)”. *Gdański Rocznik Kulturalny*, no. 2 (1965).
- Czermińska, Małgorzata. „Miejsca autobiograficzne. Propozycje w ramach geopoetyki”, *Teksty Drugie*, no. 5 (2011).
- Czubek, Jan, ed. *Joachima Bielskiego „Pieśń nowa o szczęśliwej potrzebie pod Byczyną” i Bartosza Paprockiego „Odpowiedź”*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1910.
- Deotyma [właśc. Jadwiga Łuszczewska]. *Polska w pieśni. Z księgi pierwszej. Wojna Olbrzymów – Wyszmir – Dwunastu wojewodów*, vol. 2. Warszawa: Drukarnia Karola Kowalewskiego, 1860.
- Długosz, Jan. *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ed. Jan Dąbrowski, trans. Wanda Semkowicz-Zarembina, vol. 1-2, Warszawa: PWN, 1961.
- Dygacz, Adolf. *Rzeka Odra w polskiej pieśni ludowej. Studium folklorystyczne*. Katowice: Rada Naczelna Towarzystwa Rozwoju Ziem Zachodnich, 1966.
- Eile, Stanisław, et Stanisław Kasztelowicz, ed. *Stefan Żeromski. Kalendarz życia i twórczości*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976.
- Fenikowski, Franciszek, et Leszek Goliński. *Odra szumi po polsku*. Poznań: Wydawnictwo Zachodnie, 1946.

- Froissart, Barbara. „Morska historia i legenda w prozie Franciszka Fenikowskiego”. In *Literatura Gdańska i ziemi gdańskiej po roku 1945*, ed. Andrzej Bukowski, vol. 2, Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1986.
- Gosk, Hanna. *Opowieści „skolonizowanego/kolonizatora”. W kręgu studiów postzależnościowych nad literaturą polską XX i XXI wieku*. Kraków: Universitas, 2010.
- Grzegorzewski, Jan. *Ostatnie dni Arkony i Swantewita*. Lwów: Drukarnia „Gazety Narodowej”, 1883.
- Hawranek, Franciszek, ed. *Encyklopedia powstań śląskich*. Opole: Instytut Śląski, 1982.
- Heller, Michał. „Związki Zofii Kossak-Szatkowskiej ze Śląskiem Cieszyńskim”. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, no. XXIII/XXIV (1990–1991).
- Heska-Kwaśniewicz, Krystyna. „Poezja powstań śląskich. Próba konstrukcji modelu”. In *Oblicza literackie Śląska*, ed. Magdalena Kubista. Katowice: Biblioteka Śląska, 1992.
- Heska-Kwaśniewicz, Krystyna. „Święta rzeka Ślązaków”. *Śląsk*, no. 12 (1997).
- Hierowski, Zdzisław. *Śląsk walczący*. Katowice: Instytut Śląski, 1946.
- Jakubowski, Jan Zygmunt. „Niepokoje filozoficzno-moralne Stefana Żeromskiego”. In *Nowe spotkania z Żeromskim. Studia, szkice, polemiki*. Warszawa: PIW, 1975.
- Jellenta, Cezary. „Na Bałtyku”. *Wędrowiec*, no. 35-43 (1892).
- Kalinowski, Daniel. „Franciszka Fenikowskiego i Leszka Golińskiego wyprawa na Łużyce”. *Zeszyty Łużyckie*, vol. 47 (2013–2014).
- Kalinowski, Daniel. „Historia i zabawa na pomorskim brzegu. O dramaturgii Franciszka Fenikowskiego”. In idem, *Franciszek Fenikowski. Kaszuby na nowo opisane*. Słupsk – Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Instytut Kaszubski, 2012.
- Kamionka-Straszakowa, Janina, ed. *Błękitny kwiat. Almanach romantycznej poezji i prozy dla miłośników literatury na rok 1983*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1983.
- Kamionka-Straszakowa, Janina, ed. „Do ziemi naszej”. *Podróże romantyków*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988.
- Kasperski, Edward. „Geopoetyka. Ku nowej poetyce przestrzeni – pierwszy krok w chmurach”. In *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*, ed. Daniel Kalinowski, Małgorzata Mikołajczak, Adela Kuik-Kalinowska. Kraków: Universitas, 2014.
- Kiersnowski, Ryszard. *Legenda Winety. Studium historyczne*. Kraków: Wydaw. Studium Słowiańskiego Uniwer. Jagielloń., 1950.
- Kisielewski, Józef. *Ziemia gromadzi prochy*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1939.
- Kolbuszewski, Jacek, ed. *Rzeki. Antologia poetycka*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1998.
- Kolbuszewski, Jacek. „Motyw rzeki w myśleniu symbolicznym i literaturze”. *Rzeki. Kultura, Cywilizacja, Historia*, vol. 1 (1992).
- Kołłątaj, Hugo. *Uwagi nad teraźniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, którą od pokoju tyłżyckiego zaczęto zwać Xięstwem Warszawskim*. Lipsk, 1808, 3-4.
- Kossak, Zofia. *Nieznany kraj*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój”, 1932.
- Kraszewski, Józef Ignacy. *Stara baśń. Powieść z IX w.*, ed. Wincenty Danek. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975.
- Kucharski, Jan. „Wiatr od morza” *Stefana Żeromskiego. Zarys monograficzny*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1989.

- Kucianka, Jadwiga, ed. *Śląscy pisarze ludowi 1800–1914. Antologia poezji i prozy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968.
- Kuik-Kalinowska, Adela. „Kresy zachodnie. Termin, mit i poetyka”. In *Dzieje wsi pomorskiej. V międzynarodowa konferencja naukowa*, ed. Radosław Gaziński, Andrzej Chłudziński. Szczecin-Dygowo: Uniwersytet Szczeciński, GZOiK, 2006.
- Kuik-Kalinowska, Adela. „Po co Żeromskiemu Pomorze?”. In *Dzieje wsi pomorskiej. IV międzynarodowa konferencja naukowa*, ed. Radosław Gaziński, Andrzej Chłudziński. Szczecin-Dygowo: Uniwersytet Szczeciński, GZOiK, 2005.
- L. S. [Leon Szuman]. „Na ruinach twierdzy Światowida w Arkonie”. In *Morze polskie i Pomorze w pieśni*, ed. Władysław Pniewski. Gdańsk: Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki, 1931.
- Lelewel, Joachim. *Cześć bałwochwalcza Słowian i Polski*. Poznań: Nakładem J. K. Żupańskiego, 1857.
- Lelewel, Joachim. *Historia polska do końca panowania Stefana Batorego*, ed. Zygmunt Kolankowski. Warszawa: PWN, 1962.
- Lelewel, Joachim. *Narody na ziemiach słowiańskich przed powstaniem Polski*, ed. Kazimierz Tymieniecki et Helena Chłopocka. Warszawa: PWN, 1972.
- Linkner, Tadeusz. „Mitologia słowiańska w literaturze Młodej Polski”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego* 1991 [rozprawy i monografie nr 162].
- Linkner, Tadeusz. *Słowiańskie bogi i demony. Z rękopisu Bronisława Trentowskiego*. Gdańsk: Marpress, 1998.
- Linkner, Tadeusz. *Z „mare tenebrarum” na słoneczny Hel. W kręgu myśli bałtycko-pomorskiej Tadeusza Micińskiego*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1987.
- Lubiński, Czesław [właśc. ks. Konstanty Damrot]. *Wianek z Górnego Śląska*. Chełmno: Nakładem Spółki Karola Miarki, 1867.
- Manteuffel, Gustaw. „Cywilizacja, literatura i sztuka w odwiecznej kolonii zachodniej nad Bałtykiem”. *Przewodnik Naukowy i Literacki* (1895).
- Markowski, Michał Paweł, et Ryszard Nycz, ed. *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*. Kraków: Universitas, 2010.
- Matuszewski, Ignacy. „Ostrów Boży”. In idem, *Pisma*, vol. 1. Warszawa: Wende i sp., 1925.
- Miazgowski, Bronisław. *Morze w literaturze polskiej*. Gdynia: Wydawnictwo Morskie, 1964.
- Mikołajczak, Małgorzata. „Tropy topografii. Związki między literaturą i miejscem w twórczości lubuskiej. Rzut oka wstecz i zarys perspektyw badawczych”. In *Studia i szkice poświęcone literaturze lubuskiej*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2011.
- Mokranowska, Zdzisława. *Fakty, historie, metafory. O twórczości Zofii Kossak i Henryka Sienkiewicza*. Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, 2013.
- Naruszewicz, Adam. *Historia narodu polskiego*, vol. 1-3. Lipsk: Breitkopf, Haertel, 1836.
- Nodzyński, Tomasz. „Twórcy myśli zachodniej w kraju przed i po 1945 r. Wybrane sylwetki i poglądy”. In *Nad Odrą i Bałtykiem. Myśl zachodnia: ludzie – koncepcje – realizacja do 1989 r.*, ed. Magdalena Semczyszyn, Tomasz Sikorski, Adam Wątor. Szczecin: IPN, 2013.
- Nowak, Jan. *Pieśń nad Odrą*. Tarnowskie Góry: Nakładem Autora, 1932.

- Nycz, Ryszard. „Możliwa historia literatury”. In *Na pograniczach literatury*, ed. Jarosław Fazan, Krzysztof Zajas. Kraków: Universitas, 2012.
- Pol, Wincenty. *Dzieła*, vol. 2: *Dzieła prozą*, vol. 1. Lwów: Nakładem F. H. Richerta, 1875.
- Pol, Wincenty. „Północny wschód Europy pod względem natury (część III). Obrazy z życia i natury: Na wyspie”. In idem, *Dzieła*, vol. 4: *Dzieła prozą*, vol. 2. Lwów: Nakładem F. H. Richtera, 1876.
- Potocki, Jan. *Podróże*, ed. Leszek Kukulski, trans. Józef Modrzejewski. Warszawa: Czytelnik, 1959.
- Pytlos, Barbara. *O powieściach historycznych Zofii Kossak*. Katowice: Studio Noa, 2005.
- Rejowicz, Jarosław. *Kartka z dziejów Pomorza i Rugii*. Kraków: Redakcja „Misyj Katolickich”, 1903.
- Reutt-Witkowska, Zofia. *Zamek Swaróżyca. Saga pomorska*. Warszawa: Instytut Literacki, 1933.
- Rostropowicz, Joanna, ed. *Tradycje kultury antycznej na Śląsku*. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997.
- Rudaś-Grodzka, Monika. „Słowiańszczyzna. Pamięć i zapomnienie w wykładach Adama Mickiewicza i powieściach Józefa Kraszewskiego”. *Konteksty*, no. 1-2 (2003).
- Ruszczyńska, Marta. *Ziewonia. Romantyczna grupa literacka*. Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski, 2002.
- Rybicka, Elżbieta. „Powrót lokalności (o geograficznych korzeniach kultury lat ostatnich)”. In *Recepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, ed. Mikołaj Madurowicz. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007.
- Rybicka, Elżbieta. *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Kraków: Universitas, 2014.
- Samp, Jerzy. *Z woli morza. Bałtyckie mitopeje*. Gdańsk: Wydawnictwo Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego, 1987.
- Schlögel, Karl, et Beata Halicka, ed. *Odra – Oder. Panorama europejskiej rzeki*. Skórzyn: Wydawnictwo Instytutowe, 2008.
- Siemieński, Lucjan. „Trąby w Dnieprze”, *Ziewonia* (1839).
- Sieniawski, Karol Emilian. *Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych*. Gniezno: Nakł. aut., 1881.
- Simonides, Dorota, ed. *Folklor Górnego Śląska*. Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 1989.
- Simonides, Dorota. „Odra – folklor – pogranicze kultur”, *Rzeki*, vol. 1 (1992).
- Sławczyński, Ryszard, ed. *Kiedy ty mówisz Odra. Wiersze z motywem rzeki*. Wrocław: Klub Muzyki i Literatury, 2006.
- Słowacki, Juliusz. *Dzieła*, ed. Julian Krzyżanowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959.
- Srokowski, Stanisław. „Oswajanie krajobrazu”, *Śląsk*, no. 12 (1997).
- Stęczyński, Bogusz Zygmun. *Śląsk. Podróż malownicza w 21 pieśniach*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1949.
- Synoradzki, Michał. *Wizymirz Żeglarz. Powieść z czasów Polski przedchrześcijańskiej*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1920.
- Sztachelska, Jolanta. „Reporteryje i reportaże”. *Dokumentarne tradycje polskiej prozy w 2 poł. XIX i na pocz. XX wieku (Prus, Konopnicka, Dygasiński, Reymont)*. Białystok: Wydawnictwo Filii Uniwersytetu Warszawskiego, 1997.

- Szymichowska-Ruszała, Jadwiga. „W krajobrazie morza (o twórczości Franciszka Fenikowskiego)”. *Ślupskie Prace Humanistyczne*, no. 8a (1989).
- Światłowski, Zbigniew, et Stanisław Uliasz, ed. *Topika pogranicza w literaturze polskiej i niemieckiej*. Rzeszów: Wydawnictwo WSP, 1998.
- Targ, Alojzy. *Bronisław Koraszewski (1864–1924)*. Opole, Instytut Śląski, 1965.
- Telega, Stanisław. *Odkrycie Bałtyku w literaturze*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1970.
- Tuczyński, Jan. *Marynistyka polska. Studia i szkice*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1975.
- Tuczyński, Jan. *Od Gopła do Bałtyku. Rozprawy i szkice z marynistyki Młodej Polski*. Gdynia: Wydawnictwo Morskie, 1966.
- Tumolska, Halina. *Mitologia kresów zachodnich w pamiętnikarstwie i beletryście polskiej (1945–2000)*. (*Szkice do dziejów kultury pogranicza*). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007.
- Wasylewski, Stanisław. *Meluzyna, czyli panna ze śląskiego wiatru*. Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 1966.
- Watra-Przewłocki, Józef. *Wizyrmir*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1933.
- Wrześniński, Wojciech, ed. *Twórcy polskiej myśli zachodniej*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych, 1996.
- Wyka, Kazimierz. „Główne etapy twórczości Żeromskiego”. In *Szkice literackie i artystyczne*, vol. 1. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1956.
- Zaleski, Józef Bohdan. *Wybór poezji*, ed. Barbara Stelmaszczyk-Świontek, Cecylia Gajkowska. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
- Zduniak-Wiktorowicz, Małgorzata. „«Podajemy komunikat o stanie Odry...»”. Nowa literatura polska znad rzeki”. In *Urzeczenie. Locje literatury i wyobraźni*, ed. Mariusz Jochemczyk, Miłosz Piotrowiak. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 2014.
- Ziejka, Franciszek. „Motywy prasłowiańskie”. In *Młodopolski świat wyobraźni*, ed. Maria Podraza-Kwiatkowska. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1977.
- Zieliński, Andrzej, ed. *Romantyczne wędrówki po Galicji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.
- Żeromski, Stefan. *Wiatr od morza*. In idem, *Dzieła*, vol. 5. Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik, 1957.